

גצל זליקוביץ – דמות ססגונית שנשכחה:
עתונאי, מומחה לשפות מזרחיות ובעיקר הרפתקן –

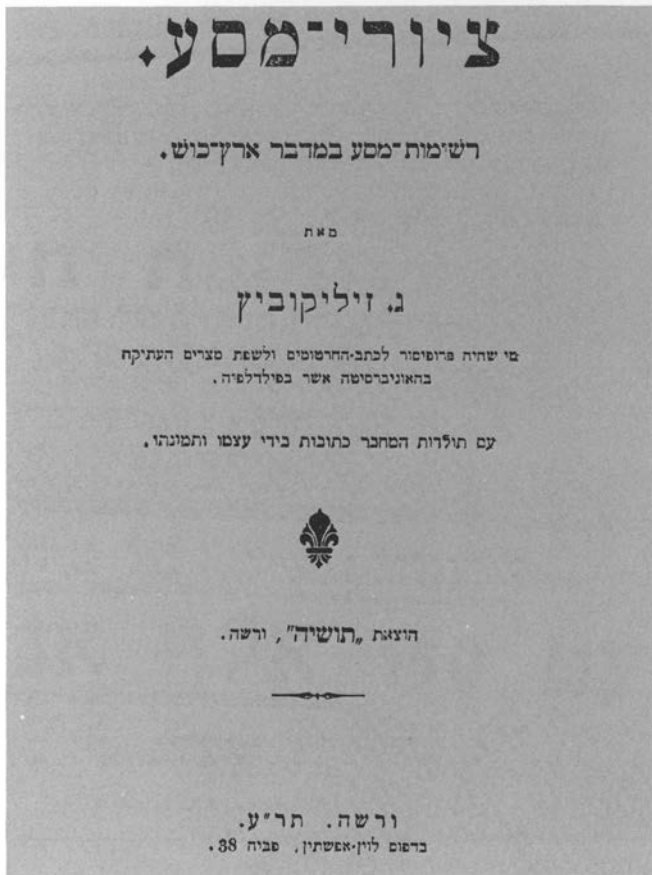
הכתב הצבאי-היהודי הראשון

משה דור

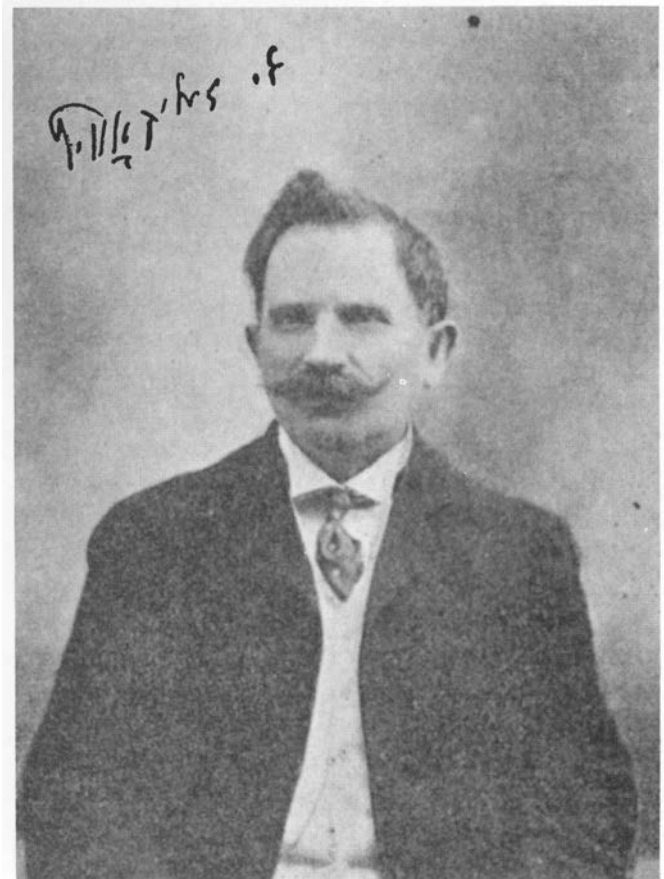
לעתונאות העברית בכלל, ולרפורטז'ה העברית בפרט, יש שורשים עמוקים יותר ממה שהמשכיל הממוצע מדמה בנפשו. הזמן האכזרי משכיח לא פעם דמויות, שמן הראוי היה להפנות אליהן את אור הזרקור, מפני שתרומתן להתפתחות "הממלכה השביעית" שלנו היתה תרומה נכבדה בהחלט. אכן, מי זוכר בימינו את שמו של גצל זליקוביץ, אף כי האיש נפטר רק לפני כ-60 שנה, בסך הכל? ומי יודע על "ציורי מסע", שפירסם בכתבי העת העבריים של מזרח אירופה לפני כ-100 שנה? "ציורים" אלה הם עדות לא דק לכשרונו הסגולי ככתב, אלא גם ליכולת לתאר, בעברית המליצית של הימים ההם, עלילות קרב ונופים רחוקים, נופי סודן והמלחמה שניטשה בהם.

זליקוביץ לא היה עתונאי "מקצועי". כמה עתונאים עבריים מקצועיים היו לנו אז? ואף על פי כן, הוא הצליח להגיע למחוזות נידחים, כמעט נעלמים מנקודת ראותם של קוראי העתונות העברית והיהודית של שנות השמונים של המאה שעברה, להחיותם בשלל צבעיהם, ולרתק אליהם את תשומת לבם הנלהבת של הקוראים. לא בכדי כתב הסופר מ"י ברדיצ'בסקי על "ציורי מסע" לאמור:

שער ספרו של זליקוביץ'

גצל זליקוביץ'

גנרל גורדון, "הסיני"

כמו קיצ'נר, אלא גם מתורגמנים מלשונות המזרח. ביניהם היה גם גצל זליקוביץ, שקודם לכן הספיק לסייר בצפון אפריקה כדי להעמיק ידיעותיו בערבית וכמעט מצא את מותו בוויכוח עם מוסלמים קנאים במרוקו, ואף גורש מאלג'יר בחזרה לצרפת. זליקוביץ, שידע לא רק אנגלית וערבית אלא גם את הלשונות העיקריות הרווחות בסודן, הוזמן להיספח אל המשלחת הבריטית, והוענקה לו דרגת כבוד של לויטננט (סגן), או "שר מאה" בלשונו. הוא גם מעיד על עצמו, ש"מצאתי חן בעיני השרים לורד וואוסלי, סר אוולין-וואוד ושר הצבא קיטשנר."

"האם פראים הם תושבי כוש?"

אין ספק, שכישוריו הבלשניים של זליקוביץ היו מעולים. עם זאת ניתן לאמר, כי הבריטים קנו, בכל זאת, "חתול בשק". זליקוביץ מילא את תפקידו באמונה, ככל שצבא ההצלה התקדם והלך לאורך הנלוס, אם על מי הנהר ואם על גדותיו. הוא גם הקפיד להעלות על הכתב את התרשמויותיו ולשגר אותן במכתבים לרוד גורדון, המו"ל של "המגיד", אלא שבחלקם הגדול אבדו לפני שהגיעו אל הדואר בקהיר. הצרה היתה ברגשותיו הפוליטיים של גצל זליקוביץ. "הכתב הצבאי העברי הראשון" הודדה דווקא עם הילידים השחורים, אהר את מאבקם וחש רחמים עמוקים לעוניים וליסוריהם. מצוייד ב"קנה חזות" (משקפת בלשונו החדשה), אך גם ב"קנה רובה" (הכוונה לאקדח), תיאר זליקוביץ ביד חרוצה הן את עתיקות גוא אמון והן את כפרי הכושים, אמונותיהם ומנהגיהם. ובלשונו:

בזליקוביץ לנו דבר עם משורר עברי, אשר הרים לנס את השפה העברית, ואנו ביחס אליו אך סופרים יהודיים אנו. השירה האחרונה אשר לנו, שרבות עמלנו בה לשכללה ולבנותה, אינה אלא שירה יהודית, שירה לא תתכן בלי שפת התלמוד וכלי הזיות הקבלה וחבלי הנפש של הארמית-היהודית. לה עומק ותאים, ועל הכל פרוש צעף. אולם שירתו של זליקוביץ — עוד תלך קוממיות. היא שירה חרזית, לה רב מהד העברית הקדומה, מהעברית הגלויה ולא בעלת צירופים... אין לו [לזליקוביץ] עינים שונות, כי אם עין אחת בהירה, ולו אוזן קשבת לרחבי העולם (ההדרגות במקור)¹

דברי בריצ'בסקי מכוונים אל הרפורטזות, שכינס זליקוביץ לימים בספרו "ציורי מסע, רשימות-מסע במדבר ארץ-כוש"². הרשימות הללו ראו לראשונה אור על דפי "המגיד" ו"המליץ" ועוררו עניין והתלהבות גדולים. אף י"ל גורדון, שנחשב אז לגדול משוררי העברית של זמנו, הוקיר את הכשרון התיאורי של זליקוביץ, שנתגלה באותן רפורטזות אפריקניות שלו, ועודדו להוסיף ולכתוב את "סיפוריך הנפלאים אשר רוח שירה עזה מפעמת אותם."

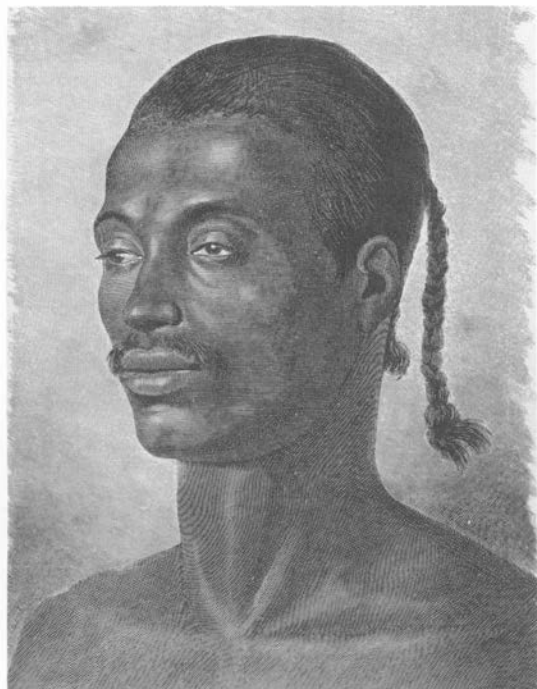
כיצד נזדמן גצל זליקוביץ, יליד ריטובה שבפלך קובנה הליטאי (הוא נולד ב-24.5.1863), לאפריקה השחורה? אף זה סיפור.

"שר מאה"

אביו של זליקוביץ — כפי שמספר מחבר "ציורי מסע" בפתח ספרו — היה בעל חנות עורות, ושמו נודע בתור "סוחר נכבד ולמדן מפואר". הוא רצה שבנו יהיה רב בישראל, "ועל כן היתה ראשית חינוכי על ברכי התורה והתלמוד עם נושאי כליו". בהיותו בן י"ג יצא שמו של גצל זליקוביץ בכל הפלך בשם "העילוי מריטובה", אך הוא לא הגשים את התקוות הרבניות שתלו בו בני משפחתו. בשנת תרל"ט (1879) מת אביו אמו הישיש, חנווני עשיר שהחזיק חנות של כלי ברזל, והשאיר לו, כמו לכל נכדיו, ירושה קטנה. שלושה חודשים לאחר מכן הגיע גצל בן השש עשרה לפאריס, ואחרי השתדלויות רבות ועקשניות עלה בידו להיכנס לסורבון וללמוד "לשונות ארץ הקדם". שם גם שמע לקח מפי מזרחנים ופרופסורים מהוללים כמו ארנסט רנאן, יוסף דירנבורג, יוסף הלוי (מי שיצא בשליחות המפורסמת לחבש, כדי להביא לפלשים את ברכתם ועידודם של אחיהם היהודים באירופה) ואחרים.

ב-1882 השתלטה בריטניה על מצרים. שלוש שנים אחרי-כן הוקף מושל סודן המצרית, הגנרל צ'ארלס גורדון, על ידי חילות המורדים המוסלמים בעיר הבירה ח'רטום. מורדים אלה, חסידי ה"מהדי" מוחמד אחמד, היכו מכת חורמה את חילות המצב המצריים וקציניהם האנגלים, אך המוניטין של "גורדון הסיני" היו כה גדולים, שהאימפריה הבריטית הפקידה בידיו את פינוי סודן המתקוממת. קריאות האזעקה של גורדון הנצור לא מצאו אוזניים קשובות בלונדון, מלאת ההיסוסים והספקות, ורק הסערה שנתחוללה בדעת הקהל כפתה על הממשלה להיחלץ לעזרתו. חיל משלוח בראשות הגנרל וולזי יצא לעבר ח'רטום, אך התקדמותו היתה איטית מדי. כשהגיעה משלחת ההצלה ליעדה, כבר איחרה את המועד. ח'רטום נפלה בידי המורדים וגורדון נהרג. עם חיל המשלוח נמנו לא רק קצינים, שלאחר זמן יצא שמם לתהילה

לפני חרכות הפראים האלה, אף כי החרכות ההן אינן חבושות בתער כסף מעשה ימי אמן; ובעיני ראיתי איך החול הלבן ארם מרם הלורדים והשרים אשר נפלו ולא הוסיפו קום.

האומנם "פרא"?

"חצים יעופו כבני רשף"

כך קורא זליקוביץ דרור לרחשי לבו בתארו נשים כושיות בוכיות ומקוננות על אישיהן ובניהן שנפלו חלל או נאסרו בידי הבריטים, אף כי אך בנס ניצל הוא עצמו ממות בחרכות המורדים — כאשר נשלח עם ארבעה חיילים לברר מה אירע לאחד הסוכנים השחורים שסיפקו מידע לצבא המשלוח, ואף נפצע בידו תוך כדי מנוסה, אין הוא חוזר בו. מה נוגע ללב תיאור הנער הכושי, הנהרג בריות הבריטים בנסותו לראות את פני אביו, אחד מראשי המורדים שנידון למיתה. "מות פרא קטן", קרא זליקוביץ לכתבה הזאת; המיספד שהוא נושא על החלל רחוק מלהיות אובייקטיבי, אבל הוא גם מלא חמלה על חייל אירי, שנשתבשה דעתו בגלל החום ונפשו יוצאת אל מולדתו ועירו דבלין.

הנה מתאר זליקוביץ קרב, המתחולל בין חיילי חיל המשלוח לבין המורדים המסתערים עליהם ליד בארות אבו קליא בלב סודן — תיאור קולנועי בחינתו ובצבעוניותו:

זזימס !!! קול כלי מפץ חזק ואדיר ניתק פתאום חוט מחשבותי העמוקות; כי כלי הזעם אשר אתנו המטירו על האויב הבא לקראתנו בסופה ובסערה.

הנה הוא בא... הנה הוא בא... עם רב עשרת מונים מצבאותינו. הנה הוא בא מרחוק וענן אבק רגליו — יטוש עלינו כנשר החש לשותות דם חללים, דם חללי הלבנים. הנה הוא בא לאור חיצונו ולהב חרכותינו,

כשמונים בתי-חומר שפלים ונכזים, ששים אכסדראות נמוכות וכמאה סוכות אשר חמתן מרובה מצילתן: זאת היא העיר דבה הניצבת על חוף הנילוס במרחק אלפים פרסאות מקאהירא, בירת מצרים. האנשים והנשים מלובשים בגדי ארם וחווה בעת שבראם אלוהים... רק במקום עלה התאנה חגורים מתניהם באזור צמר, שפתם מגומגמת ובלולים בה מבטאים שונים; עור פניהם שחרחר, עיניהם ירקרקות כעיני החתול ושיניהם לבנות כשלג...

מצהלות הסוסים, נאקות החמורים והגמלים, תרועות החצוצרות, צלצלי כלי המלחמה, רעש כלי המפץ המתנהלים בכברות בערבות החול, ענן האבק העולה מתחת אופני המרכבות ורגלי הפרשים, צחוק בני החיל ונערות ראשי הצבא! כל עט סופר ילא לתאר את המבוכה ומהומה אשר גרמנו להתושבים השחורים. שני אלפים אנשים לבנים! שני אלפים אנשים חמושים בכל מיני כלי הרצח החרשים אשר הולירה הציוויליזציה החרשה! שני אלפים אנשים מלובשים כולם כאיש אחר והמרבדים איש אל רעהו בשפת צר-לצו קר-לקו, ובאמתחותיהם — כרווי עופרת אין מספר! אין לשער את החררה העצומה אשר אחזה את כל תושבי דבה; הגברים והנערים עזבו בתיהם כרי לברוח בנתיבות המרבר; הנשים והטף נשארו בבית, הזקנים עברו ברחובות וצעקו לעזרה למוחמר נביאם... קול קינים ונהי, תאניה ואניה, נשמע מכל האהלים; ומן ירכתי היאור נשמע כמה פעמים הקול "אוי — אוי!" מי לא יפחד ולא ירעד בזכרו, כי האנשים הלבנים ירם רב להם להרוג ולאבר, להשחית ולחבל, להשמיר ולכוז בו? מי יקום בחרבו ובקשתו נגר בני בריטניה היורעים להפוך מרינות שלמות למרבר שממה בעזרת השמות הקדושים רם, אש ותמרות עשן היוצאים משופר הציוויליזציה?

בקטע הזה, המצוי ככד באחת הרשימות הסודניות הראשונות של זליקוביץ, יש כדי להאיר היטב את ההתפתחות האידיאולוגית של המחבר. ה"אנטי קולוניאליזם" של האברך מריטובה התגבר בהתמדה, ולא ייפלא שאנו מוצאים אצלו הצהרה רעיונית בהירה ומפורשת כגון:

אל נא תאמין אפוא הקורא באמור לך: ארצות "פראים" הן ארצות אפריקה. דומים להפראים אשר באהלי אפריקה הפנימית תמצאו גם בהיכלי אירופה המחוכמה. האם פראים המה תושבי כוש בשביל שאינם נותנים על ראשיהם צילינדר גבוה כמונו, ובמקום המשא הזה שאמה קומתו, ישימו על ראשיהם מצנפת אדומה ונאה? האם פראים המה יען כי לא יחפצו לשים רגליהם בסד של מינעלים קטנים וצרים מעור אחד, ככך אירופה המסלסל בשערו מתוך צער כדי שלא ירגיש בכאב היבלות אשר על בהונות רגליו? האם פראים המה בני כוש בשביל שאינם קוראים ספרי עגבים המעוררים את האהבה כמו שעושים בני אירופה, אחרי שתורת האהבה הטהורה נטועה בלבם מטבעם? עוף השמים, טוהר הרקיע, הרי העד הסובבים את עמק הישמון, ומשכרי היאור ההוגים כיונה, מתנים פה אהבה ומשוחחים נעימות — ואלה המה סיפורי האהבה ושיירי העגבים אשר להפראים! בעיני ראיתי איך הפראים האלה מוכנים לשפוך דמם כמים בעד ארץ אבותיהם וחדר הורתם; בעיני ראיתי את שרי צבאותיהם על שדי המלחמה, הקלים מגשרים וחזקים מאריות, אף כי בגדי מלחמתם אינם נחמדים למראה, אינם מסולאים כפז ומרוקמים בזהב; בעיני ראיתי איך שרי צבאות בריטניה, אשר למדו את תורת המלחמה על בוריה, נופלים שדודים

את זליקוביץ. רושפור, העורך, יצא להגן עליו בבית הנבחרים ודרש, שצרפת תעמוד לימינו. לעומת זאת תקף אותו האנטישמי הידוע דרומון בספרו "צרפת והיהודים", ותלה בו אשמת ריגול למען גרמניה. הלחץ הבריטי הכריע את הכף. זליקוביץ גורש מצרפת ועקר לארצות הברית.

מחבר "רומנים למשרות"

תלמיד הישיבות של קארלין, מיר וטוראגן נעשה לפרופסור לאגיפטולוגיה וללשונות המזרח באוניברסיטת פילדלפיה, ותירגם לעברית ספר על חיי בודהא ושירים מצריים עתיקים. הוא לא האריך ימים בכהונה הזאת. מה בדיוק אירע שם, שקלקל את השורה ואילץ את זליקוביץ להעתיק את מגוריו לניו יורק? "מקרה לא טהור במשפחתי החדשה", הגדיר זאת מחברם של "ציורי המסע". קרוב לוודאי, כי הוא נתפס בקשירת יחסים אינטימיים עם נערה בת 15, וייתכן כי לא משך את ידו גם מנערים. בניו יורק באה לקיצה כתיבתו העברית. "כעת אני חי על עטי", הוא כותב בפתח הדבר לקובץ שהופיע בווארשה ב-1910, "ויש אשר ישרה עלי רוח העבר, ואז יתגבר בי החפץ לכתוב בשפתנו העברית. ולא אכתה, כי אז יש לי קצת תרעומות נגד הסופרים החדשים החוטאים בודון או בשגגה נגד הרוח המקורי של שפתנו". את פרנסתו הפיק, אם כן, לא מ"שפתנו העברית" אלא מסיפורי שונד ביידיש ("רומנים למשרות" כפי שהיינו אומרים היום), שהיה מפרסם בהמשכים בעתונות היהודית. כפי הנראה, היתה להם דרישה נרחבת בקרב ציבור הקוראים, והמו"לים שיחרו לפיתחו, אך הוא טרח להדגיש שאת הסיפורים הזולים האלה הוא כותב על פי בקשתם "ולא לפי רוחי". הוא גם התפרנס מחיבור מודעות בשכר בשביל מצות מאנישביץ, והמפעל לא היסס להשתמש במוניטין שלו גם אחרי מותו. "אדם בעל ידיעות וכשרונות", כותב עליו א"ר מלאכי, "שהיה ביכולתו לתת דברים בעלי ערך בכמות ובאיכות, פירט דבריו לפרוטות".

זליקוביץ עוד הספיק לשמש תועמלן בשכר בשביל המפלגה הרפובליקאית, כשנערך מסע הבחירות של הנשיא מק קינלי ב-1896. בלשונו, "מטיף לאומי בשפות חוץ לארץ. אז נסעתי בערך אלפים פרסאות במערב אמריקה ושם נשאתי נאומים לכל עם ועם כלשונו: צרפתי, אשכנזית, איטלקית, ערבית וסורית". בעד ההשכלה שרכש בחייו אסיר היה גצל זליקוביץ תודה, כדבריו בפתח ספרו, "ביחוד לאמי שהורתני בראשונה לכתוב עברית, גרמנית ורוסית. היא מתה בשנת תרנ"ה וזכרונה חדש עוד בלבי". לזכר אמו רחל הקדיש את "ציורי מסע" שלו.

"הכתב הצבאי" של "המגיד" ו"המליץ", מת בניו יורק ב-28 בנובמבר 1926.

☆☆☆

1. מ"י ברדיצבסקי, מאמרים, תל-אביב תש"ך, עמ' רס"ד-רס"ה.
2. גצל זליקוביץ, ציורי מסע, רשימות מסע במדבר ארץ-כוש, ווארשה תר"ע.

לפניו ילך אבדון ויצא כליון לרגליו. חדלו לכם, סופרים, מתאר מחזות איומים כאלה! כי איזו דמות תערכו למחזה פלצות המבריק את פני המדבר! לפנינו קרחה להבת שלהבת, ואחרינו נשמע רעם שרים ותרועה. הסוסים דוהרים, החמורים מקפצים והגמלים מרקדים כשעירים. כדורי העופרת שורקים וכלי הקרב ישתקשקו... חצים יעופו כבני רשף וראשי הצבא קוראים בשצף קצף... כלפידים, כברקים ירוצצו וגיבורינו יעלו על החומה: יעלו, ירדו, יפלו, יקומו, יעמדו, ישכבו, ילכו, ירוצו, ירוצצו ויתרוצצו, יהמו, יגערו וימטירו פלגי ראש!!! האויב משתער ברעש וברוגז, ואין קצה לגרודיו; אלה כרעו ונפלו ואלה יקומו ויתעודדו. אהה, יד האויב רוממה; האויב גרע בחרי אף את הקרן המרובעת בגודר אשר אני בתוכו... אלה את אלה ידחקו, אלה על אלה יתנפלו, אחד באחד נגשו, חרב בחרב התלכדו, חנית וחרב נשקו, הרמחים ישתקשקו וההמון נמוג... נחלי דם כאפיקי מים יהרו, ומכל העברים נשמע קול צעקת: "הב הב! ערו ערו!" הבהמות תרמסנה גוויות בני אדם, אברים מרוטשים מפוזרים כה וכה; פה ושם ימטירו הלוחמים מכול אש והחצים יתפוצצו לרובבות נצוצין. המוות מפקד ושולט פה בשבט עברתו; הוא יגזור על ימין ועל שמאל ויאכל בכל פה; רוב חלל וכוכר פגר, ואין קצה לפגרים... הרגו, דקרו, כרתו, השמידו! את הנפצעים לא ירחמו, ועל המפרפרים בין החיים והמוות לא תחוס עינם... רב לך הקורא, הניחה לי להרגע רגע אחד, כי עייפה נפשי להורגים!

כשון סערת המלחמה היו מוטלים יחד בערכובי כששת אלפים איש לבנים ושחורים על החול, והפקרו כנצר נתעב למאכל עוף השמים. ככל עמק הציה היו נטושים ורטושים אלפי פגרים מובסים, פגרי בני אדם שהומתו מידי אדם! ביום ההוא נגעלו מגיני הגיבורים ונפלו גם סופרים בצבא הבריטנים.

ימים מספר אחרי כן הגיעו הבריטים אל חומות ח'רטום. שם נוכחו לדעת, כי גורדון כבר אינו בין החיים. זליקוביץ לא תיאר את סוף המסע. הרשימה האחרונה עוסקת ב"קבר יהודי במדבר" — קבורתו של סוחר יהודי מקורפו, שהרחיק נדוד כדי לסחור עם הצבא הבריטי, חלה ומת, ובקשתו האחרונה היתה להיקבר כיהודי.

חילוקי הדעות בין זליקוביץ ומעסיקיו לא יכלו שלא לבוא לידי התפוצצות. ואמנם, המתורגמן בדרגת "לויטנאנט של כבוד" סופו ש"התפוטרו". הוא חזר לפריס, דרך חבש, ושם הוסיף להשתלם בלשונות המזרח, וביחוד באגיפטולוגיה. דעתו לא נתייבשה. אותה רוח של הרפתקנות, שהובילה אותו להרי צפון אפריקה ולמדבריות סודן, הציקה לו אף בפריס. כן לא נרגעה סערת רוחו האנטי אימפריאליסטית. הוא לא חדל לשקף את הבריטים, וגולת הכותרת היתה טענתו, כי ידוע לו פשר תעלומת היעלמו של העתונאי הצרפתי המפורסם אוליבר פון, שסיק את מערכת סודן מטעם "לה לאנטרן", עתונו של רושפור. זליקוביץ קבע, כי פן כתב דברים שסתרו את מגמות המדיניות הבריטית הרשמית ולפיכך שכר המפקד הראשי של צבא המשלוח הבריטי רוצחים ערכים, שבעבור 50 ליש"ט קיפדו את פתיל חייו של העתונאי הצרפתי.

"גילוי" זה חולל סערה רבתי. ממשלת בריטניה תבעה להסגיר לידה